

GÁNGÓ GÁBOR

VIHAR UTÁN
(SZERKEZET ÉS KONTEXTUS
EÖTVÖS JÓZSEF URALKODÓ ESZMÉIBEN
AZ 1848-AS MOZGALMAK FÉNYÉBEN)

Eötvös József nagy politikaelméleti műve, az *Uralkodó eszmék* esetében a kései olvasó tájékozódását alapvetően a tudományos, a politikafilozófiai és a konkrét politikai program szétválasztása könnyítheti meg.¹

A konkrét politikai javaslatok (amelyek miatt az *Uralkodó eszméket*, kortársak és kutatók egyaránt, elsősorban olvasták) kettős elméleti burokba vannak foglalva. A legtágabb keret a tudományos-módszertani megfontolásoké, amelyekben a szerző több tudományágon átnyúló, évszázadokon át vitatott problémák megvilágítását, vagy legalábbis a hozzájuk való eredeti hozzájárulást tűzi ki céljául. A politikai elemzést másfelől körülveszi a tágabb politikafilozófiai vagy elmélettörténeti kontextus, amely időben túlnyúlik az *Uralkodó eszmék* közvetlen politikai szövegkörnyezetén, hiszen Eötvös olyan témákhoz kapcsolódik, amelyeket az újkori racionális politikafilozófiák, illetve a francia forradalom és a Restauráció korának elemzői vizsgáltak és vitáltak.

A tudományos terv, a politikaelméleti terv és a politikai programjavaslat a második kötetben rendre újrafogalmazódik, és újabb körkörös szerkezetbe rendeződik anélkül, hogy a megelőző tudományos hipotézisek falszifikálódását a szerző beismerte volna. Az *Uralkodó eszmék* két kötetének változó hipotézisei sémyszerűen megfeleltethetők Lakatos Imre „tudományos kutatási programok»-ra épülő modelljé»-nek, „amelyben egymással *genetikus* leszármazási kapcsolatban álló (progresszív vagy degeneratív) elméletssorozatok szerepelnek”.²

Az *Uralkodó eszmék* hermeneutikai mélyszerkezete nem egyéb, mint a hipotézisek változásának dinamikája. A tudományos program a természettudomá-

¹ A jelen tanulmány egy nagyobb munka (*Eötvös József Uralkodó eszméi: kontextus és kritika*, Bp., Argumentum, előkészületben) része, amelyben a szerző e megközelítést elvégzi.

² Fehér Márta, *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenszurábilitásának problémája*. Bp., 1983. 14.

nyos mintázatú előrejelzéstől a „covering law”-modell felé tolódik el.³ Az állam tudományos szemlélete a természettörvényeknek való alávetettség optimizmusától a Gondviselés törvényeinek való alávetettség optimizmusáig halad. A politikaelméleti terv az individuális-liberális politikafilozófiától egy kvázi individuális, hegeli-steini modell felé mozdul el. A konkrét politikai javaslatok pedig a törékeny alkotmányosság megmentése szándékának erőteréből átváltak az új abszolutizmusok elfogadásának kontextusába. Következésképpen az *Uralkodó eszmékből* kiemelt idézetek alapján egyaránt megrajzolható a pozitivista vagy historista, a szcientista vagy fideista, a liberális vagy autoritárius, az alkotmányossághoz ragaszkodó vagy a Bach-korszakba belenyugvó Eötvös szellemi portréja, tetszőleges kombinációban.

Az *Uralkodó eszmék* a maga egészében ugyanis nem a forradalom utáni „kiábrándulás” és „reakció” politikai szövegösszefüggésében íródott. 1850 végéig, az *Uralkodó eszmék* első kötetének befejezéséig 1848 legnagyobb vívmányának, a politikai alkotmányosságnak az ügye nem bukott el azokban az országokban, amelyek Eötvös látóterében vannak. 1850 végén Franciaországban érvényben van az 1848-as alkotmány, és Bonaparte Lajos legitim köztársasági elnök. Az Osztrák Birodalomban *de jure* érvényben volt az 1849. március 4-én oktrojált olmützi alkotmány, amelyet Eötvös vitatandónak és vitathatónak, de érvényesnek tartott. 1850-ig élénk politikai polémiák zajlottak a publicisztikában az oktrojált alkotmány alapján elképzelhető tartományi felosztásról,⁴ s e vitákba Eötvös és köre Trefort egy röpiratával bele is akart kapcsolódni 1850 novemberében. Németország az egység általános kérdésein túlmenő konkrétumokat tekintve – közelebbről Poroszország fejleményeire – 1849 közepéig van Eötvös tekintettel, s az 1848. december 5-i porosz alkot-

³ A Carl Gustav Hempel által bevezetett kifejezést Eötvös eljárására vonatkozóan a „covering law”-elméletet ért kritikák ellenére alkalmazhatónak tartjuk. C. G. Hempel: *Aspects of Scientific Explanation and other Essays*, New York, 1965.; William Dray: *Laws and Explanation in History*. Oxford, 1957. Vö. Kelemen János: *Az ész tette és képe. A történeti megismerés idealista elemei*, H. n. (Bp.), 2000. 63. Annál inkább, mivel számunkra a feladat nem Eötvös történeti leírásának ellenállósága a kritikákkal szemben, hanem kapcsolódásának igazolása azokhoz a trendekhez, amelyekkel szemben a historicizmus vádja megfogalmazódott. Megerősítő instancia, hogy Eötvös „komolyan veszi”, hogy „trendek törvényszerűségeknek” állíthatók be. Heinz Steinert–Hubert Treiber: *Die Revolution und ihre Theorien*. Frankreich 1848: Marx, v. Stein, *Tocqueville im aktuellen Vergleich*. Studienbücher zur Sozialwissenschaft. Bd 28. Opladen, 1975. 11.

⁴ Deák Ágnes: A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újjaalakítására (1849–1849). *Aetas*, 1997/4. 5–44.

mánnal, illetve az ezt kiegészítő 1849. május 30-i ún. három osztályos választási törvénnyel beállott konstitucionális helyzetet kritizálja (9. fejezet). Filológiai érvekkel bizonyítható, hogy az *Uralkodó eszmék* első kötete (az összegző megállapítások kivételével) ennek a reménykedő (igaz, egyre kevésbé reménykedő) bizonytalanságnak a tükre. A kérdésre, hogy mi készítette Eötvöst hipotéziseinek feladására, azt felelhetjük, hogy a politikai program keretfeltételeinek megváltoztatása ösztönözte erre. 1851-ben Eötvös az első kötet mindkét változatának kiadásával és népszerűsítésével volt elfoglalva, s az év vége meghozta a döntő fordulatokat: a december 2-i államcsínyt Franciaországban és az olasz alkotmány december 31-i hatályon kívül helyezését. A második kötet munkálatai a francia ceszarizmus és az osztrák új abszolutizmus érájában kezdődtek meg, és tartottak 1853 végéig.

Eltérő nézetek uralkodnak a szakirodalomban, vajon Eötvös mely államok, nemzetek vagy térségek helyzetére tekintve írta az *Uralkodó eszméket*. A mű kizárólagos magyar relevanciájának hangoztatásától a perspektíva egészen „az egész emberiségnek íródott alkotás”-ként való értékelésig terjed.⁵ A változó kontextusokat a mű utóélete során maga a szerző is sugalmazta a történeti szituáció és a fogadtatás alakulásának függvényében. Így a lehetséges kontextusok tekintetében is változó, degenerálódó hipotézisekről beszélhetünk. A *nemzetiségi kérdés* című 1865-ös röpiratában Eötvös állítja be úgy, hogy az *Uralkodó eszmékben* foglaltak magától értetődően alkalmazhatók a magyar viszonyokra.⁶ A *nemzetiségi kérdésben* látszólag (tipográfiaiilag is kiemelve) régi álláspontját idézi az *Uralkodó eszmékből*, valójában azonban egészen mást mond: „a nemzetiségi eszme az, mely a legújabb kornak sajátosság jellemét adja”: „A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között – múltjok emlékei, jelen helyzetök s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik közössége által támad.”⁷

A kutatás egy irányzatának az elsődleges francia kontextus mellett vannak érvei: „A XIX. század uralkodó eszméi című munkája részben szintén a francia viszonyok, legfőképpen azonban a francia forradalom tanulmányának eredménye.”

A magyar nemzet számára szóló könyv olvasata kezdetektől magától értetődő volt. Mivel Eötvös a nemzet asztalára szánt ajándékképpen prezentálta az *Uralkodó eszméket* emigrációból való visszaérkezése után, a szerzői szándék szerint volt mondanivalója a műnek az új abszolutizmus korának Magyarországa

⁵ Fábrián Ernő: *Az ember szabad lehet*. Kolozsvár, 1980. 119.

⁶ Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. (In:) uő.: *Reform és hazafiság* III. 339-465., 343.

⁷ Uo. 351.

számára. Csengery Antal recenziójában megemlíttette e publicisztikán és tudományosságon egyaránt felülemelkedő, már-már kultikus olvasatnak a lehetőségét. A magyar ember a *Uralkodó eszmékben* „a legtöbb kérdést illetőleg tájékozást, s világfájdalma ellen, – ha abban sinylődik, – gyógyszerrel találhat.”⁸ Sötér István Eötvös 1848 előtti gondolkodásában gyökereztetni az *Uralkodó eszméket*, amely „ily módon a centralista törekvések, – a polgári, liberális törekvések nagy szintézisének tekinthető.”⁹

Eötvös az *Uralkodó eszmékben* „ha nem is mondja ki nyíltan, a Habsburg Birodalom számára próbált olyan elvi alapvetést, tervet fogalmazni, amely lehetővé tenné alkotmányos, polgári-liberális monarchiává fejlesztését.”¹⁰ Ez pozitív program, ami előremutat a jövőbe, s nem számvetés, ami a múltat elemzi, és az 1850-es évek jelenében kínál túlélési ideológiát. Ez a fő különbség az osztrák kontextus két ága között. Az osztrák kontextust speciális magyar nézőpontból először Halász Imre, majd Bihari Károly javasolta.¹¹ Tóth Ede szerint Ausztria is ebben az értelemben az *Uralkodó eszmék* politikai hatóköre.¹²

A jelen munka által képviselt álláspont felé mutat Johann Weber és Veliky János rövid értékelése, miszerint az *Uralkodó eszmék* Eötvöse „Európa fennálló viszonyaiból indul ki”¹³, illetve „[a] magyar és az európai (külön a közép-európai) folyamatokat párhuzamosan vizsgálja”¹⁴, amennyiben, Gergely Andrással egyetértve, „Közép-Európa alatt itt a német területeket és a Habsburg Birodalmat

⁸ Berkovics Miklós: *Báró Eötvös József és a francia irodalom*, Bp., 1904. 17.; Paul Bödy: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840-1870*. Transactions of the American Philosophical Society. New Series – Volume 62, Part 2, Philadelphia, 1972. 66. skk.; Klímó Hedvig: Eötvös és Bibó liberalizmusa. *Valóság* 1989/2. 93-103., 94. sk.

⁹ Csengery Antal, 1884. 303-309., 305-306., 309.

¹⁰ Sötér István, 1967. 130. Ugyanő korábbi művében az *Uralkodó eszmék* univerzalizmusát emeli ki: „Eötvös ábrándos nagylelkűsége, mely a magyar helyett valamennyi nép polgárosodására fordítja a figyelmet: a magyar kérdések megoldásához semmivel sem járul hozzá.” Sötér István: *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*. Irodalomtörténeti Könyvtár 12. Bp., 1963, 283.

¹¹ Kosáry Domokos: Kemény és Széchenyi 1849 után. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1963/2. 149-170., 154. Vö. D. Mervyn Jones: *The Political Ideas of Baron Joseph Eötvös*. *Slavonic and East European Review*, 1970. 582-597., 597.; Baka András, 1990. 61.

¹² Bihari Károly, 1916. 38-39.; Vö. Sötér István, 1967. 246.

¹³ Tóth Ede: Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdéstről az abszolútizmus válságának éveiben. *Filológiai Közöny* 1962/1-2. 134-146.

¹⁴ Johann Weber: *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. Südosteuropäische Arbeiten. Für das Südost-Institut München herausgegeben von Mathias Bernath 64. München, 1966, 89.

értjük”.¹⁵ Eötvös vizsgálódásának teréül a kontinentális Nyugat-Európát („*continentale Staaten des westlichen Europas*”) jelölte meg¹⁶, és számára a térséget mindenekelőtt az alkotmányossággal és a központosítással bajlódó vagy kísérletező nagy államok, azaz Franciaország, (a konkrét szuverenitásviszonyoktól elvonatkoztatva szemlélt) Németország és az osztrák birodalom jelentették.

Az *Uralkodó eszmék* száz és száz oldalon keresztül foglalkozik Franciaország és Németország múltjával, jelenével és jövőjével, ezért kétségtelen, hogy politikai viszonyaik iránt Eötvös kitüntetett figyelemmel viseltetett. Más kérdés, hogy ezen országok politikai vitáira, értelmiségi közvéleményére is tekintettel volt-e. A francia és a német olvasóközönségnek címzett kiszólásai egyértelműen bizonyítják, hogy erről is szó van: az *Uralkodó eszmék* szerzőjének kifejezett szándéka volt, hogy e két nemzet 1848 utáni politikai irodalmába belekapcsolódjék.

Részletesebb indoklást kíván viszont Ausztriának, mint lehetséges referenciának és kontextusnak a kérdése. Bizonyos vitát váltott ki az *Uralkodó eszmék* szakirodalmában a kérdés, vajon egyáltalában szó van-e a műben Ausztriáról, hiszen a mű „sem első, sem 1854-ben megjelent második kötetében nem tartalmaz nyílt utalást az osztrák-magyar kérdésre”.¹⁷ Eötvös szándékaira tekintve egyértelműen igennel kell válaszolnunk a kérdésre. S nemcsak az ausztriai politikai, de a kiadási viszonyokra való tekintettel is írt: a konkrét vonatkozások feltűnő hiányáért, a túlságos elvontságért a cenzúra (ténylegesen: a megelőző öncenzúra) is felelős.

Eötvös tudatában volt annak, hogy Franciaország politikai viszonyai fejlettebbek Ausztriáénál, de úgy vélte, hogy az 1848-as forradalom alatti sietős felzárkózás az 1849 utáni folyamatok párhuzamos szemléletére is feljogosítja a politikai elemzőt. „Feltűnőnek látszik” – írja a *Müncheni vázlatban*, – „hogy ámbár az ausztriai birodalom népeinek nagyobb része, az általános, és főképen a politikai műveltségnek sokkal alantabb fokán áll, mint a francia és Európának

¹⁵ Veliky János: Önkényuralom és abszolutizmus (1849–1867), (In:) Tóth István György szerk.: *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Bp., 2001. 401-422., 406.

¹⁶ Gergely András, 2001. 10.

¹⁷ II. 184.2. Eötvös művére (*Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Erster-Zweiter Theil, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854) a kötet, az oldal és a bekezdés számának megadásával hivatkozom: a római szám a kötetre, az arab szám az oldalszámra, a decimális szám a bekezdésre utal. A decimális számozás nélküli oldalszámmal azt jelzem, hogy az idézet vagy hivatkozás az oldal tetején, mondat közben átnyúló bekezdésben található.

más népei mellyek az ujjabb mozgalmakat megkezdék, még is a mozgalom ugyan azon célokat tüzte ki, sőt érte el mellyek francia országban elérttek. Az egy kamarai rendszer[,] Vote universelle[,] Általjános felfegyverkezés[,] Clubok sat.”¹⁸ A szabadság—egyenlőség—nemzetiség eszmei hármassága ebben az értelemben nemcsak lefordítja 1848 nyelvére az első francia forradalom jelszavát,¹⁹ hanem egyben be is kapcsolja Ausztriát az eszmék nemzetközi áramlásába, hiszen Eötvös az osztrák birodalom mozgalmait elsősorban a nacionalizmus forradalmaként fogta fel. Más kérdés, hogy Eötvös *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című, 1859-es röpiratában kifejezetten az ellenkezőjét állította: az 1848-as bécsi és pesti forradalom „nemcsak hogy nem volt része azon nagy mozgalomnak, mely Európát még ma is fenyegeti, hanem azzal egyenesen ellentétes volt”.²⁰

Eötvös Ausztria nemzeti mozgalmait illetően arról feledkezik el az *Uralkodó eszmékben* (ami pedig valóban szabadság és nemzetiség eszméinek szembenállását mutatta volna), hogy az osztrák birodalom népei az alkotmányos szabadság helyett avagy rovására is inkább a nemzeti ügy sikerét kívánták: „Inkább az abszolutizmus, mint a haza elvesztése!” – szölt jelmondatuk.²¹ *Vindication of the French Revolution of February 1848* című pamfletjében John Stuart Mill is észrevette, hogy 1848 Kelet-Közép-Európában mindenekelőtt a nacionalizmus forradalma volt: „Európa elmaradott részeiben, sőt (ahol pedig jobbat vártunk volna) Németországban is a nemzetiségi érzés olyannyira elnyomja a szabadság szeretetét, hogy a nép a kormányon levők cinkosává vált azon népek szabadságának és függetlenségének az eltiprásában, amelyek más fajhoz és nyelvhez tartoztak.”²² Mill úgy ítéli meg, hogy a nyelv- és érületbeli különbségek, a *fellow-feeling* és a közös vélemény kialakulásának áthághatatlan akadályai, tetézve a nemzeti gyűlöléssel lehetetlenné teszik a szabadság kivívását. Egyes kutatók véleménye szerint Millnek Tocqueville-től való elhídegülése alapjául is a nemzeti érzés tekintetében elfoglalt különböző álláspontjuk szolgált: Mill nem fogadta el Tocqueville megértő hozzáállását a frázisos, gögös francia nemzeti retorikához.²³

¹⁸ Nyíri Kristóf, 1980. 46.

¹⁹ Eötvös József, 1993. 167.

²⁰ Gángó Gábor, 1999. 159-160.

²¹ Eötvös: *Ausztria* (In:) *Reform és hazafiság III.* 5-207., 156., vö. 126.

²² Idézi: Gángó Gábor, 1999. 163.

²³ John Stuart Mill: *Vindication of the French Revolution of February 1848.* (In:) uő.: *Essays on French History and Historians.* ed. John M. Robson, intr. John C. Cairns. *Collected Works of John Stuart Mill.* Vol XX. Toronto and Buffalo–London, 1985, 319-363., 347.

Sőt: Eötvös az 1848-as magyar forradalmat is elsősorban a nacionalizmus megnyilvánulásainak látja. Saját nemzeti hovatartozását illetően Eötvös e helyütt egy nemzeti célokért küzdő népcsoporthoz (*Volkstum*) tartozónak vallja magát.²⁴

Az osztrák '48 e sajátossága miatt Eötvös esetenként két ágra kénytelen osztani a gondolatmenetet. Legjellemzőbb a II. kötet VI. könyvének vége, ahol Eötvös kiegészítésképpen egy Ausztriának címzett második lezárást készített az egész műhöz. Olykor az érv osztrák ága az *Uralkodó eszmék* szövegéből kivezet: jó példa erre a forradalmak lezárásának guizot-i dilemmája, amelyet Eötvös Franciaországra nézvést végiggondol az I. kötet VIII. fejezetében, míg osztrák viszonylatban sógora és emigrációs munkatársa, Trefort Ágoston értelmezi és válaszolja meg *Értekezés az eszközökről, melyekkel a forradalom befejezhető az osztrák birodalomban és Magyarországon* című 1850 novemberi, a maga korában kéziratban maradt tanulmányában.²⁵

A centralizáció kérdéskörét illetően viszont egyformán gondolkodtak Franciaországban és Ausztriában. A kortárs osztrák publicisztikában érvek hangzanak el amellett, hogy „A tartományok ne államok legyenek, hanem községek. [...] Állami adót nem szavaznak meg, hanem tartományi községi kiadásokat állapítanak meg, és törvényhozási tekintetben azon külön részről gondoskodnak, amelyet számukra meghagytak az egész harmóniájának sérelme nélkül, sajátosságaik megőrzésének és különféle érdekeik előmozdításának érdekében. [...] Egység a szükséges dolgokban, erkölcsök, szükségletek és hajlandóság szerinti sokszínűség minden egyébben.”²⁶ Andrian von Werburg báró *Centralisation und Decentralisation in Österreich* című művére éppúgy utalhatunk, mint Adolf Fischhof későbbi megfogalmazására: „a centralizáció csak a centrifugális erőket fokozza a nemzetek között; decentralizáljunk, és akkor a centripetális erők fognak hatni.”²⁷

A *Müncheneri vázlat* arról tanúskodik, hogy Eötvös Ausztria és Franciaország párhuzamos szemléletében gondolkodott, még ha nem is mondta ki ezt az *Ural-*

²⁴ H. O. Pappé: Mill and Tocqueville. *Journal of the History of Ideas*. 1964. 217-234., Repr. In: G. W. Smith ed., intr.: *John Stuart Mill's Social and Political Thought. Critical Assessments*. Vol III: Politics and Government. London and New York, 1998. 119-137., 123-125.

²⁵ II. 510.2.-510.3.

²⁶ Trefort Ágoston: *Értekezés az eszközökről, melyekkel a forradalom befejezhető az osztrák birodalomban és Magyarországon*. S. a. r., ford., jegyz. Gángó Gábor. *Aetas*, 1999/1-2., 189-207.

²⁷ T.: *Centralisation und Föderalismus*. Der Lloyd. [Journal des Österreichischen Lloyds], Morgenblatt, No. 68., Wien, Freitag den 9. Februar 1849, [1].

codó eszmékben. E tényben magyarázatot lelhetünk arra a kérdésre, hogy vajon miből táplálkozik az „új pátosza” (Hannah Arendt), a prófétikus hang és a tudományos optimizmus, amely az *Uralkodó eszméket* áthatja.²⁸ E jellegzetesség ugyanis nem volt átvehető az 1848-ra (és 1848 után végképp) teljességgel megfáradt Guizot-tól²⁹, aki elunta újra és újra összhangba hozni az elméletet a változó történeti valósággal. A februári forradalom gyors lefolyása részben éppen annak volt köszönhető, hogy a francia doktrinérek számára 1848 megérthetetlennek bizonyult.³⁰ Eötvös derűlátása (amely derűlátás tudományos vetületének tanúja Bacon művének 1848 után egyedülálló, programszerű megidézése, annak *buccinatori* retorikai pózával együtt³¹) abból táplálkozik, hogy az *Uralkodó eszmék* olyan politikai kultúra terméke, amely 1848-ban először szembesült a modern forradalmak tapasztalataival. Szerzőjét az töltötte el az újdonság mámorával, hogy saját hazája, saját állama is bekapcsolható volt az európai politikai gondolkodásba. 1848 csattanósan megfelelt Hegelnek, aki szerint az osztrák birodalom nem-német tartományai „érintetlenek maradtak az eszméktől”.³² 1848 forradalma legitímálta Eötvös szándékát, hogy érdemben hozzászóljon Franciaország vágy Németország eszmei-politikai vitáihoz. Az a tudat emelte keblét, hogy magyarok és franciák (ahogy mondani szokás) „egy cipőben járnak”. Közös problémáink vannak, cseréljük ki tapasztalatainkat és ötleteinket! Ugyanakkor Eötvös, például Ernst Violanddal ellentétben, tartózkodik attól, hogy Ausztria és Franciaország forradalmait a szociális kérdésen keresztül kapcsolja össze.³³

Ausztria 1848 utáni helyzetét e munkájában nem az osztrák-magyar együttélés és közösségi viszony speciális kérdésein keresztül szemlélte. Magyarország olykor-olykor említetik a példák sorában: egy helyütt, Kemény Zsigmond *Forradalom utánjával* egyetértve, arról ír, hogy Magyarországon –

²⁸ Victor Freiherr von Andrian-Werburg: *Centralisation und Decentralisation in Österreich*, Wien, 1850.; Adolf Fischhof: *Österreich und die Bürgschaften seines Bestehens*. Wien, 1869. Idézi: Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit, előszó Hanák Péter, Bp., 1983, 186-187. A röpiratról: Fenyő István: *Adolf Fischhof és a Habsburg Monarchia*. H. és é. n. (Bp., 2002.) 64. skk.; Fischhofról vö. Heiszler Vilmos: A „k. k. privilegierter Hofliberalismus”. Az osztrák-német liberálisok identitás-problémái. (In:) Dénes Iván Zoltán, 1993. 112-122., 114.

²⁹ Eötvös példaképe, Francis Bacon vonatkozásában l. Charles Whitney, 1989. 118.

³⁰ „Akkor értjük meg Guizot-t, ha Sziszüphosz-ként képzeljük el, akit csapdába ejtett az emberi középszerűség, és arra van ítélve, hogy mindörökké a természet súlya ellen harcoljon.” Pierre Rosanvallon, 1985. 313.

³¹ Pierre Rosanvallon, 1985. 321.

³² Charles Whitney, 1989. 12-13.

³³ G. W. F. Hegel: *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Mit einer Einführung von Theodor Litt. Universal-Bibliothek Nr. 4881. Stuttgart, 1997. 601.

„hála az égnek!” – gyengébb a nép körében a nemzetiség eszméje, mint vezetőik körében.³⁴ Mit tett hozzá az európai eszmei és politikai modellekhez Ausztria? Ausztria állami egység volt társadalmi-nemzeti kohézió nélkül, míg Németország nyelvi és szimbolikus-nemzeti egység állami szuverenitás nélkül. Egymás *pendant*-jaiként voltak tehát vizsgálhatók.

Határozott választ kínálhatunk arra a dilemmára, vajon az *Uralkodó eszmék* tudományos vagy publicisztikai műnek tekinthető-e. A szakirodalom általában e két vonatkozását együttesen ismerte el.³⁵ Az értelmezés hármasszerkezete egyaránt megmutatja Eötvös tudományos, politikaelméleti és politikai aspirációit. A műfaji besorolása a könyvnek változott az időben. A kortársak tudták, hogy az *Uralkodó eszmék* szándékai szerint nem csupán publicisztikai mű – az I. kötetnek tudományos visszhangja volt. A tudományos fenntartások félretételével csiszolódott ki egy önkormányzatiságra és egyéni szabadságra kihegyezett olvasat, amely a mű mondanivalóját valóban publicisztikai eszközökkel és stílusban közvetítette.

Eötvös műve az 1848 utáni politikai bizonytalanság korszakának terméke általában véve. Azonban a magyar nemzeti történetiszemlélet beidegződéseit tükrözi vissza a szakirodalom szinte önkéntelen következtetése, hogy az *Uralkodó eszmék* a csalódottság, a bukott forradalom, a vesztes ügy érzetében és tudatában íródott. Abból a tényből, hogy az *Uralkodó eszmék* 1849 után keletkezett, automatikusan adódott a következtetés, hogy „*Világos*” után keletkezett.³⁶

Nem ez a helyzet. Az *Uralkodó eszmék* első kötetének szerzője számára 1848 fő jellegzetességét nem a forradalmi mozgalmak és szabadságküzdelmek jelentik, hanem elsősorban az alkotmányos fordulatok lezajlása és a parlamentarizmus intézményeinek bevezetése Európában (másodsorban pedig a nacionalizmus felerősödése). Az *Uralkodó eszmék* megírásának ideje, a politikai kontextus lényegét tekintve, az alkotmányos intézményeknek a forradalmi

³⁴ Ernst Violand: *Die sociale Geschichte der Revolution in Österreich*, Leipzig, 1850, 13-14.

³⁵ I. 79.2.

³⁶ Csengery Antal, 1884. 306.; Concha Győző: *Politika*. Bp., 1895. I. VII.; Concha Győző, Bárány Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika. (A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata. I. évfolyam. 4. kötet.) Bp., 1908. 49-50.; Ferenczi Zoltán, 1903. 179.; Voinovich Géza: B. Eötvös József, Bp., 1904. 20-21., 49.; Bihari Károly, 1916. 36.; Anton Radvánszky: *Baron Josef Eötvös, ungarischer Staatsmann und Denker (1813-1871)*. Köln – Detroit, 1959, 31.; Szabad György: *Eötvös József a politikai útjain. Századok, 1971/3-4.* 665-666.; Pritz Pál: Tudományos emlékülés Eötvös József halála 100. évfordulója alkalmából. *Századok* 1971/3-4. 856-859., 857.; R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban*. Tudománytörténeti tanulmányok 6. Bp., 1973. I. k. 390.

hullám levonultát követő bizonytalan továbbélésének, veszélyeztetettségének és folyamatos tévesztésének ideje.

A *Müncheni vázlat* ezt a forradalom utáni, de nem az alkotmányosság bukása utáni állapotot tükrözi, az osztrák birodalomra vonatkoztatva: „[H]a a birodalomnak alkotmányos alapokon való átalakítása nem sikerülne a társaságot mondhatlan veszélyek fenyegetik. – Forradalom után ha alkotmányt helyreállítani nem sikerül, csak két lehetőség van, Anarchia vagy Despotismus – oly helyen állunk hol a régi Absolutismus lehetetlené vált”.³⁷ Eötvös első alternatívája bizonyult hamisnak 1851 végére, és e tény készítette arra, hogy a második kötetben átfogalmazza egész tudományos, politikaelméleti és politikai koncepcióját.

Miképpen jelenik meg ez a problematika az *Uralkodó eszmék* szövegében?

Az I. kötet *Bevezetésében* Eötvös a történelem időről időre visszatérő válságainak sorába állítja bele 1848 forradalmait. Az emberek a nagy felfordulások közepette elvesztik a megszokott tevékenységeik nyugodt folytatásához szükséges reményt³⁸, ám a történelem ismerője tudja, hogy a krízisek a további fejlődés előfeltételei.³⁹ A vezetők azért csalódtak, mert a hullám a szemetet is felszínre hozta⁴⁰, jóllehet voltak már ennél nagyobb megrázkódtatásokkal járó események is.⁴¹

A Bevezető a maga vihar-metaforikájával azt sugallja, hogy a forradalmak hatása nem pusztán negatív, romboló volt, hanem a forradalom a megújulás lehetőségét is magában hordozza. „Az embernek – mint a természetnek – viharokra is szüksége van”; a vihar azért pusztít, hogy a földet azután „mindenütt buja zölddel és friss lombbal borítsa”.⁴² Egyértelművé teszi a datálást, hogy e gondolat noteszei egyikében 1849. május 18-i kelettel maradt fenn:

³⁷ Sótér István: Eötvös József és az Uralkodó eszmék. (In:) Eötvös József, 1981. I. 5-25. Újabbán ld. Dénes Iván Zoltán: Kossuth-képek és kontextusaik 1849-2002. (In:) uő. szerk.: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* Eszmetörténeti könyvtár. I. Bp., 2004, 160-191., 164-165. Ezzel szemben Nyíri Kristóf fogalmazta meg immanens érveken alapuló feltevését, hogy „az Uralkodó eszmék megírásához Eötvös már 1849 tavaszán hozzáfogott”. Nyíri Kristóf, 1980. 49. Az Uralkodó eszmék vázlatai között egy állambölcséleti töredékeket is tartalmazó fólión olvasható Eötvös egy levéltöredéke „30/7 49”, azaz 1849. július 30-i keltezéssel. OSZK Kt. Fol. Hung. 1521. 140. r.

³⁸ Eötvös József, 1993. 164.

³⁹ I. 1.1.-2.

⁴⁰ I. 2.1.

⁴¹ I. 3.1.-3.2.

⁴² I. 3.3.

„Ha nyári vész vonult át a vidéken, ezer letört ágat találunk, a mező virágait s fűvét leverte a zápor, s csak pusztulást látnak szemeink; az, hogy a levegő megtisztult, s korhadt fák ledöntvén új, erősebb növényeknek adtak helyet, nem veszi észre semmi. Így van az forradalmakkal is; első pillanatban elborzadunk a pusztítástól, melyet okoztak, de jótéteményei azért nem maradnak el.”⁴³ Eötvös e mondatainak tágabb összefüggése, meglehetősen, a fiatal Hegel történelmi optimizmusa⁴⁴, szűkebb kontextusát viszont az osztrák liberálisok politikai derülátásában kell látnunk. Carl Möring 1848-ban a vihart üdvözölte, amely „megtisztítja a levegőt, elűzi a gonosz ködöket, friss, új ragyogást kölcsönöz a teremtésnek”, és így kiáltott fel: „E légben, szapora kebellem, lélegezz fel, osztrák politika!”⁴⁵ Leo Thun egy évvel később már visszafogottabb hangon, történelmi perspektívát nyitva írja, hogy „a vihar nem ül el mindaddig, míg a levegő meg nem tisztul a ködöktől, melyek napok és hetek óta felgyűltek, és előidéztek. [...] A viharhoz hasonlatosak a forradalmak, amelyek időről időre megzavarják az államok és népek nyugalalmát”.⁴⁶ E beszédmód és hangulat megidézése az *Uralkodó eszmék* legelső oldalain annak a jele, hogy Eötvös számára, műve első kötetének írása idején, az osztrák alkotmányosság és politikai megújulás reményei még nem váltak köddé és füstté. A Pascal-aforizmát a viharban hánykolódó hajóról (utalással egyben Párizsra), melyen élvezet rajta lenni, ha tudjuk, nem süllyed el⁴⁷, Eötvös egy Széchenyinek írott le-

⁴³ I. 2.1. A forradalom, mint vihar és újjászületés toposzhoz Wielandtól, Burke-ön, Sieyèsen, Börnén át a francia és 1848-as forradalmi röpiratokig l. Dietmar Peil: *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmethaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*. Münstersche Mittelalter-Schriften Bd 50. München, 1983. 628. skk. Eötvös 1859-ben már úgy fogalmaz, hogy hiába jött a vihar, az osztrák birodalmat nem tudta felfrissíteni. Eötvös: *Ausztria* 26-27.

⁴⁴ MTAK Kt. K 780/VII. Az emendált szöveget átvettem: Eötvös József, 1977. 139.

⁴⁵ Hegel, G. W. F.: A természetjog tudományos tárgyalásmódjai, helye a gyakorlati filozófiában és viszonya a pozitív jogtudományokhoz. (In:) uő: *Ifjúkori írások*. Ford. Révai Gábor. Vál. Márkus György, előszó Almási Miklós. Gondolkodók. H. n. (Bp.), 1982. 209-310., 260. A vihar-metafora Thomas Jeffersonnál is előfordul: „itt-ott egy kis lázadás jó dolog, és éppúgy szükség van rá a politika világában, mint a viharokra a fizikai világban. [...] Olyan orvosság ez, amely szükséges az állam egészségéhez.” Thomas Jefferson levele James Madisonhoz, 1787. január 30. James Madison: *A Függetlenségi Nyilatkozattól a Vallásszabadság Dekrétumáig*. Ford. N. Tóth Zsuzsa. (In:) Ludassy Mária szerk.: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I. H. n. (Bp.), 1991. 39-82., 44.

⁴⁶ Carl Möring: *Der rechte Augenblick. An die Völker Deutschlands und Österreichs*. Wien, 1848, 3.

⁴⁷ Leo Leopold Thun-Hohenstein: *Betrachtungen über die Zeitverhältnisse, insbesondere im Hinblick auf Böhmen*. Aus dem böhmischen. Prag, 1849. 8.

velében is megidézte (némi politikai tengeribetegségre panaszkodva) minden felfordulások legelején, 1848. február 28-án, amikor számukra a forradalmat még legfeljebb csak a párizsi forradalom *híre* jelentette.⁴⁸ Új felbukkanása azt mutatja, hogy az első kötetben a forradalom hajója *fluctuat, nec mergitur*.

Az újabb történeti irodalomban Gergely András tűzte ki feladatául, hogy a magyar és az európai politikai mozgalmak „roppant különbségét” jobb megvilágításba helyezze.⁴⁹ Alapvető eltérések formálódtak ki az egyes nyugat-európai nemzeti államtudományok előfeltevései között is: e különbségek kevésbé tudatosulnak az *Uralkodó eszmékben*. Baka András tipológiáját idézhetjük: „Míg a francia politikai gondolkodás lényegében két, egymástól elváló szintet ismer, az állami és egyéni szférát, s a kettőt egyrészt egy szigorúan centralizált államszervezet, másrészt a választójogban kifejeződő egyéni érdek kapcsolja össze, s a szervezetben nyoma sincs autonómiáknak, addig az angol parlamenti modellnek az alkotmányosság primátusát előtérbe állító, az államhatalmi ágak egyensúlyát megvalósító »Rule of Law« koncepcióban éppen a [...] lokális adminisztratív (és bírósági) rendszer adja a sajátosságát [...]. Ezzel szemben a német [...] megoldásban az állam vitathatatlan szupremáciája mellett a közigazgatási reform egyfajta köztes megoldást eredményezett. Megmarad ugyan a területi önkormányzatnak tekintett közigazgatási beosztás, ez azonban nem lehetett sem az egyéni, sem pedig más különérdekek érvényesítője az állam dominálónak tartott (bár jogi korlátok közé szorított) hatalmával szemben.”⁵⁰

Nem meglepő tehát, hogy az 1848-as forradalmak felvetette francia, német és osztrák problémákra Eötvös nem talált egységes gyógymódot – ezt maga is elismerte azáltal, hogy kérdésfeltevéseit az európai történelem átfogóbb vizsgálata felé mozdította el. Azt azonban nem ismerhette el, hogy azért nem talált, mert 1848 maga sem volt egységes, hiszen az *Uralkodó eszmék* mint politikaelméleti vállalkozás létjogosultsága legmélyebben abban a meggyőződésben gyökerezik, hogy *maga 1848* az a közös kritérium, amelynek alapján Franciaország, Németország, Ausztria (és részint Itália) politikai berendezkedése egységes gondolati keretbe foglalható. E nézőpontot helyezte érdekes megvilágításba Edouard Laboulaye az állam határaitól írott munkájában, mondván, hogy „Franciaországnak 1848-i története közös Német, Spanyol, Olasz, és mindazok országokéval, melyekben a sza-

⁴⁸ I. 2., jegyzetben.

⁴⁹ Eötvös József – Széchenyi István grófnak, 1848. február 28. Közli Eötvös József, 1976. 205.

⁵⁰ Gergely András, 2001. 10.

badság nem ment át a nép erkölcsi közé.”⁵¹ Anglia, Németalföld, Svájc és Amerika maradnak így le a tablóról, amelyek a politikai önkormányzatiság elve sikeres megvalósítóinak tekinthetők.⁵² Eötvös kézírataiban elismeri, hogy Hollandia, Svájc és az USA „bizonyos államforma alatt a prosperitás legmagasabb szintjére jutottak”⁵³, de a republikánus államforma dicséretét az *Uralkodó eszmékben* nem vállalja fel.

Eötvös az *Uralkodó eszmék* két kötetét 1849 elejétől 1853 végéig, öt éven keresztül írta.⁵⁴ A második kötet kéziratának, amint Oltványi Ambrus megállapította, „1854 januárjában már Lipcsében kellett lennie”.⁵⁵

Az *Uralkodó eszmék* első kötetének egyes bekezdései már olvashatók 1849 tavaszáról-nyaráról keltezett feljegyzések formájában.⁵⁶ Továbbá amint arra a szakirodalom már utalt, szó szerinti átfedések vannak az *Uralkodó eszmék* és az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írott röpirat között.⁵⁷ Ennek alapján arra következtethetünk, hogy e részek, azaz a 3., az 5. és a 7. fejezet már bizonyosan készen voltak 1850 tavaszára, amikor a *Gleichberechtigung...* megjelent. Ferenczi Zoltán értékelése helytálló lehet: a két mű párhuzamosan készült.⁵⁸

Az I. kötet 3. fejezetében Eötvös azt írja, hogy „most, midőn egész Európa mozgolódik”.⁵⁹ Ez 1849 derekán még elmondható volt. Megjegyzendő, hogy itt

⁵¹ Baka András, 1990. 29-30. Vö. Mannheim Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról*. Ford., utószó Kiss Endre. A Társadalomtudomány Klasszikusai. H. és é. n. (Bp., 1994.) 22. skk.; Huoranszki Ferenc: A német liberalizmus elméleti forrásai. (In:) Dénes Iván Zoltán, 1993. 16-37., 34.

⁵² Laboulaye Ede, 1869. 52. Eötvös és Laboulaye gondolkodói párhuzamairól vö. Csepeli Réka: „...Az első igazán európai magyar” A XIX. századi francia és magyar liberális gondolat kölcsönhatásai. *Magyar Tudomány*, 1997/8. 917-933., 927. skk.

⁵³ Laboulaye Ede, 1869. 7.

⁵⁴ MTAK Kt. 780/VII., [41.]

⁵⁵ Vö. Eötvös József–Szalay Lászlónak, Pest, 1854. június 24. Közli: Eötvös József, 1976. 246.; Eötvös József–Szalay Lászlónak, Buda, 1854. szeptember 22., uo. 248. és Eötvös József–Szalay Lászlónak, Buda, 1854. december 26. uo. 253.

⁵⁶ Oltványi Ambrus: A sajtó alá rendező utószava. (In:) Eötvös József, 1981. II. 595-622., 596.

⁵⁷ Eötvös József, 1977. 134. skk.

⁵⁸ Ferenczi Zoltán, 1903. 174.

⁵⁹ Ferenczi Zoltán, 1903. 178-179. E feltevést támasztja alá, hogy az *Uralkodó eszmék* I. kötetének 44. oldalán található egy kihagyott szó helye, melyet a szedő nem tudott elolvasni: „jener Prinzipien, die man als allgemeine ... im Staatsleben angenommen hat”. A röpiratban ellenben teljes a szöveg: „... als allgemeine Axiome im Staatsleben...”. Eötvös József, *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. Pest, 1850, 141. Ebből következik, hogy az *Uralkodó eszmék* vonatkozó részét nem a röpiratból szedték ki. A két mű konkordanciái: *Uralkodó eszmék* 32. oldal 32. sor-33. oldal 27. sor = *Gleichberechtigung* 134. oldal 26. sor-136. oldal 2. sor; 33. 34-

még a németek és a szlávok a fő hivatkozások, ám a szláv népek a későbbiekben kikerülnek az *Uralkodó eszmék* látóteréből.

Az *Uralkodó eszmék* I. kötetének 8-10. fejezetét átvezető szöveg⁶⁰ rendezi egységgé, amelyben Eötvös a három témát a jelenkor bajainak megoldására vonatkozó három javaslatként állítja be. Miért éppen ez a három említett meg? Gyaníthatóan azért, mert ez a három esszé volt készen. Az I. kötet 9. fejezete 1849-es szöveg minden jel szerint: az 1848. december 6-i porosz alkotmányról mint tavalyiról nyilatkozik.⁶¹ Vizsgálatainak igazi célját Eötvös vizsgálatainak, a 11., összefoglaló fejezetben abban a kérdésben jelöli meg, hogy megvédhet-e a képviselő a despotizmustól.⁶² Azonban a konkrét elemzésekben nem foglaltatik benne az *Uralkodó eszmék* első kötetének nemleges válassza. Akkor mutatja meg a despotiát ésszerűségként, miután valósággá lett. „Megengedem, hogy az osztrák birodalomban az abszolutizmus most és egy ideig lehetséges” – rögzíti noteszébe 1849 késő nyarán.⁶³

Általában véve is a legkorábbi részeknek a német ügyekkel foglalkozó passzusokat tekinthetjük, ami arra utal, hogy Eötvös az osztrák birodalom berendezkedését közvetlenül érintő témának, a német egységnek, illetve az egység történeti és társadalmi előfeltételeinek irányában kezdte meg az elméleti tájékozódást. Az I. kötet 5. fejezetében nem jelenik meg a népszuverenitás fogalma, hanem „népi”, „*Volkstümlich*”⁶⁴ alkotmányról beszél a szöveg, és a gondolatmenet a mű egészével ellentétes konklúzióra jut: a demokrácia éppen nem növeli, hanem csökkenti az állam hatalmát. Továbbá Eötvös azt akarja bizonyítani, hogy a legszabadabb alkotmány is nagyobb kohéziót eredményez, mint az abszolút monarchia.⁶⁵ E szövegrészben érvényes, aktuális történeti helyzetként beszél arról, hogy „Németország minden egyes része alkotmányos formákat kapott”.⁶⁶ Amikor e sorokat írta, még nem állt rosszul az alkotmányosság szénája, hiszen még azt latolgatta Eötvös,

34. 12. = 136. 3-136. 17.; 37. 19-38. 19. = 136. 21-137. 30.; 39. 1-39. 25. = 138. 2-139. 2.; 40. 13-41. 2. = 139. 13-140. 5.; 42. 8-42. 22. = 140. 6-140. 21.; 42. 25-43. 10. = 140. 21-141. 21.; 44. 15-44. 25. = 141. 12. 141. 23.; 49. 1-53. 2. = 15. 1-20. 9.; 53. 6-57. 5. = 21. 1-26. 12.; 57. 5 = 30. 8.; 57. 7-60. 13. = 30. 9-34. 15.; 75. cím = 34. cím; 75. 1-76. 27. = 34. 22-36. 23.; 81. 26-82. 23. = 37. 1-38. 6.; 138. 15-139. 32. = 3. 1-4.19.; 140. 10-143. 29. = 5. 19-9. 27.; 146. 33-147. 26. = 9. 28-10. 30.; 148. 3-149. 24. = 11. 20-13. 25.; 312. 12-315. 6. = 26. 14-30. 5.

⁶⁰ I. 50.1.

⁶¹ I. 154.2-156.2.

⁶² „die am 6. Dezember vorigen Jahres in Preußen oktroyirte Verfassung”: I. 181.4.

⁶³ I. 307-309. 1.

⁶⁴ MTAK Kt. 780/VII., [13.], az emendált szöveget átvettem: Eötvös József, 1977. 141.

⁶⁵ I. 83.4.

⁶⁶ I. 84.3.

mi használ a „szabadság ügyének”, „*der Sache der Freiheit*”,⁶⁷ ami a fogalmazás idején eleven, mindennapi tapasztalata volt a németeknek. „Az emberek annyira ki vannak téve a szabadságnak”,⁶⁸ írja Eötvös, s éppen azért nem szívesen, de kötelességszerűen emlékezteti őket arra, hogy a jó és hasznos dolgok nem mindig a szabadság következményei.

Ugyanakkor a mű második kötetében a német fejlemények teljesen kikerülnek látóteréből, jöllehet, az „állam szerepének meghatározása körül kibontakozott 1849 utáni eszmecserében” számos olyan nézet formálódott ki, amely az ő elméleti törekvéseit közelről érintette: „Treitschke és Gneist új államelmélet megalapozására tett kísérletet, amely az individuum természetes jogait, a szuverenitást – a német tradíciónak megfelelően – magára vállaló állam hatáskörével próbálta összeegyeztetni, s olyan szintézist teremtettek, amely végül is csak az államnak alárendelt, csupán magánszférájában független individuumot tűrte meg.”⁶⁹

1850-ben keletkezett az I. kötet bevezetése, amely „két évvel ezelőtti”-nek⁷⁰ mondja a forradalmak kitörését, és utal Proudhon *Confessions d'un révolutionnaire* című művére (1850), az I. kötet 10. fejezete, amelyben azt írja, hogy „sokan ismét ugyanazzal a bizalommal fordulnak a királyság felé, amellyel két évvel ezelőtt a köztársaságot óhajtották”⁷¹, és az I. kötet 11. fejezete, amely már hivatkozva Lorenz von Stein *Geschichte der socialen Bewegungen in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage* című művének 3. kötetét 1850-ből.⁷²

1850 legvégén, 1851 legelején keletkezett minden jel szerint az első kötet bevezetéséhez írott jegyzet. A Bevezetéshez írott kiegészítésének hivatkozásai sokkal számosabbak és pontosabbak a főszövegénél (Eötvös azon szándékáról tanúskodván, hogy érveinek színvonalát emelje). E hivatkozások más szempontból is beszédesek: több közülük saját könyvtárának a köteteire vonatkozik.⁷³ E művek nem álltak rendelkezésére, amikor a korábbi, naivabb részt írta Baconról, ami csak úgy képzelhető el, hogy itthon vette őket kézbe, Magyarországra való 1850. november eleji visszaérkezése után önkéntes bajorországi emigrációjából.⁷⁴

⁶⁷ I. 88.3.-89.

⁶⁸ I. 84.2.

⁶⁹ I. 84.1.

⁷⁰ Erdődy Gábor: A 19. századi német liberalizmus. (In:) Dénes Iván Zoltán, 1993. 38-111., 81.

⁷¹ I. 12.1.

⁷² I. 232.1.

⁷³ I. 439.1.

⁷⁴ Gángó Gábor szerk., bev. tan, mutatók: Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös, H. n. (Bp.), 1995

Eötvös 1851-ben az első (akkor még egyetlen) kötet megjelenését várta, majd annak népszerűsítésével, megismertetésével foglalatосkodott. A második kötet 1851 végétől 1853 végéig íródott. A második kötetben nem is igen fedezhetők fel a datálást megkönnyítő adalékok, de a megírás két évén belüli szűkebb korszakolás nem is olyan kérdés, amely az olvasatot alapvetően meghatározná.

Hiába szándéka Eötvösnek egységes műnek feltüntetni a két kötetet, a szellemi életrajz kérdésfeltevései ez esetben is érvényesek maradnak, mint az emigráció korszakának más művei esetében. Az *Uralkodó eszmék* eklektikus mű, folyamatosan változó kérdésfeltevések szerint alakuló műhelytanulmányok tükré és tárháza. Ez bizonyos szempontból, csupán Eötvös írói, stílusművészi, szerkesztői kritikája volna. Mélyebb probléma, hogy e műhelytanulmányok végső hozadéka mennyiben meggyőző, mennyiben eredeti. A végső megformálás tanulságai abba az irányba mutatnak, hogy Eötvös korának sokrétű politikaelméleti, filozófiai, tudomány-felfogásbeli dilemmáival nem nézett szembe tudatosan. Azok a trendek, amelyeket ma világosan elhatárolunk egymástól, keverten jelentkeznek, belső feszültségeket eredményezve.

Az *Uralkodó eszmék* egyes fejezetei a gyorsan változó eszmei kontextusok lenyomatai, amelyek pedig a maguk részéről a gyors ütemben változó politikai konstellációktól függték. Ám a szerkezet nem tükrözi a hipotézisek kibontásának vagy egymásra következésének folyamatát: minden fejezetnek megvan a maga hőse, szellemi beszélgető- vagy vitapartnere, akinek a szövege az eötvösi gondolatmenetet elindítja és szervezi.

Az I. kötet 2-4-6. és 3-5-7. fejezetei rendre összefüggő szöveget alkotnak, amelyek szimmetrikus összeollózása nyilván utólagos.

Az egyes fejezetek kidolgozottsági foka nem egyenletes. A II. kötet 5. könyvének 6. fejezete a pártalapítás tilalmáról önálló esszé, aránytalanul hosszúra sikeredett a többi fejezethez képest. Egyáltalában: van Eötvösnek egy-két kedvenc témája, amelyekre sort kerít akár a gondolatmenet elterelése árán is, és azokat súlyukhoz képest túlon túl behatóan tárgyalja. Két ilyen tárgy minde nélkülött: az oktatásügy és a választójog. (Az oktatásügyről a II. kötet IV. könyvének 8. fejezetében ír.) Olyas jelek mutatják, hogy e helyeken a szerző alapos és naprakész tájékozottságának tudatában kényelembe helyezkedett, mint az ironia megjelenése (pl. a közoktatás centralizációjának tárgyalásakor⁷³).

A két kötet viszonyát illetően megállapíthatjuk, hogy a második kötet Eötvös saját szavainak értelmében „kizárólag a jelenlegi viszonyok bírálatát tartalmazza”. Mivel „azokra a veszélyekre akarja felhívni a figyelmet, amelyek a

⁷³ Az emigráns évek kronológiáját illetően l. Gángó Gábor, 1999. 283-285.

fennálló állami berendezkedésből adódnak”, ezért adható a második kötetnek egy olyan olvasat, amely szerint „a benne felállított tételek látszólag a despotikus államformának kedveznek”. Azonban Eötvös hozzáteszi Montalembertnek – akihez az itt idézett levelét intézi —, hogy a despotizmus mint konkrét realitás elfogadása nem jelenti annak helyeslését: Eötvös a realitásnak ezen az adott keretén belül keresi a szabadság garanciáit.⁷⁶

A II. kötet gondolatmenete jobban felépített, egységesebb – nincs annyi nyoma egyes oda nem illő eszmefuttatások kényszeres elhelyezésének. A lábjegyzetek e kötetben az elsővel ellentétben nem függelékek, hanem gyakran a végső következtetéseket, legélesebb megfigyeléseket mondják ki. Lehet, hogy Eötvös utólag kerekítette ezekkel ki a már készre fogalmazott (esetleg már korrektúrában ki is szedett) gondolatmenetét. Az I. kötet inkább a benyomásokat rögzítő, elevebb, energikusabb szöveg, míg a II. a kérdések szisztematikusabb, elvontabb újragondolásának tekinthető. Ha azt kérdezzük, volt-e Eötvösnek mintája a két kötet efféle strukturálására, a válasz úgy hangozhatnék, igen: Alexis de Tocqueville Amerika-könyvének két kötete.

A második kötet alapvető stilisztikai jellemzője a didaktikus jelleg. Eötvös a tankönyvek stíluskövetelményeinek tesz eleget a tézisek tipográfiai kiemelésével, a ritmikus előre- és visszautalásokkal, összefoglalásokkal. Lemond a személyesség hatásos kellékéről, és ahol személyes vonatkozásokat említ, az elüt a szövegtől, keresetten idegenszerűvé válik. A tankönyvszöveget író Eötvös nem párbeszédre ösztönöz, hanem végérvényes kijelentéseket akar tenni. A tudományos program megváltozását jelzi e hangsúlyos tankönyv-jelleg, amely harmonizál Eötvös azon többször kifejtett nézetével, hogy az ő államtudományának legfőbb célközönsége azok a politikailag, filozófiailag iskolázatlan rétegek, amelyeket 1848 beemelt a hatalomba, vagy legalábbis a közügyek felé fordított. E felvilágosító jellegét a műnek Eötvös vázlatai szerint a Baconra hivatkozó tudományos programmal együtt akarta hangsúlyozni: a népeknek joguk van a számukra tálat gyermeteg fogalmak helyett megismerni az igazságot.⁷⁷

Ami a politikai programot illeti, az első kötet befejezése már áttekint a második kötetbe, már az alkotmányos mozgalmak elbukása utáni hangulatot tükrözi. A kereszténység hangsúlyos tematizálásával előkészíti a fordulatot, melynek értelmében Eötvös a harmadik eszmének a keresztény testvériséget teszi meg.⁷⁸

⁷⁶ II. 213.1.

⁷⁷ Eötvös József – Charles de Montalembert grófnak, 1854. június 15. Közli Eötvös József, 1976. 241.

⁷⁸ Statt diese Prinzipien von der Erfahrung zu abstrahiren, was nur durch ein aufrichtiges Suchen der Wahrheit in der Geschichte möglich gewesen wäre, hat man

A második kötet bevezetésében lényegében elismeri, hogy az I. kötetben így vagy úgy, de uralkodó maradt az eszmék „helytelen, vulgáris” felfogása.⁷⁹

Eötvös szépirói fogásokkal teremt organikus összefüggést a két kötet között: eszközei közé tartozik bizonyos motívumok ismétlése, pl. a Bacon-móttó a II. kötet elején, a rekapitulációk, a bevezetők egységes természet-metaforikája. Az I. kötet bevezetésének Pascal-idézete és a II. kötet legvégének hajó-hasonlata retorikai keretbe foglalja a művet. A társadalmi válságok, a dezintegráció korát sodródó hajóhoz hasonlítani: olyan régi toposz, amely az európai kultúrában Platón *Államférfijától* kezdve jelen van.⁸⁰ A második kötet a nemzetiség tárgyalásának szempontjából is keretes szerkezetű: a bevezetésben elvégzett helyesbítés a nemzetiség mibenlétéről (a keresztény testvériség eszméjével való azonosítása) a kötet vége felé tér vissza⁸¹, míg a két említés között Eötvös a nemzetiség kérdésének vizsgálatát teljesen mellőzte.

A szerkezet kérdéseit tárgyalva röviden ki kell térni az első és második kötet mint „diagnózis” és „orvoslás” viszonyára is. A társadalmi és politikai problémákról a orvostudomány metaforáival számosan beszéltek a korban. Tocqueville is a „jelenkor bajairól” beszél, és az orvoslás első feltételét a diagnózisban látja.⁸² Eötvös maga is él vele, bár két kötetének elejére jelszól nem tűzi, mint azt az irodalom néha láttatja, mindazonáltal a második kötet előszavában maga is javasolja ezt az olvasatot. Eötvös később megadott saját értelmezése szerint a második rész „az elsöben felállított elvek praktikus alkalmazását foglalja magában”.⁸³ A II. kötet Előszavában (amelyet az I. kötet második kiadása elé is kiszedtek) Eötvös fenntartja a legtágabban értelmezett témamegjelölését, mondván, hogy korunk (kora) az eszmék kora: az eszméket kell először megértenünk, majd aztán rákérdoznünk megvalósításuk módjára.⁸⁴ Az első és a második kötet egymáshoz való viszonyát problémafeltárás és megoldási javaslat viszonyának kívánja

sich Mühe gegeben in der Geschichte den Beweis seiner Grundsätze zu finden. Wie man die Classiker ad usum Delphini herausgebe, so hat man eine Geschichte ad usum populi verfaßt, in der man zu zeigen bemüht war wie der liebe Herrgott das Menschengeschlecht genau so geführt daß das Rotteck Welkerische Staatslexicon endlich erscheinen konnte. OSzKKt. Fol. Hung. 1521. 167. v-167. r. A Rotteck-Welcker-féle Staatslexiconnak Eötvös saját példányával kapcsolatos szíves felvilágosítását Katona Tamásnak köszönöm.

⁷⁹ II. 4.6-5.2.

⁸⁰ II. VIII.3.-IX.

⁸¹ Vö. Edward T. Gargan, 1955. 85.

⁸² II. 457.6.-458.

⁸³ Edward T. Gargan, 1955. 19.

⁸⁴ Eötvös József: Felelet Báró Kemény Gábor néhány szavára Báró Eötvös Józseftől. (In:) Reform és hazafiság, III. 303-338., 304.

felmutatni. Ezt a logikai struktúrát sugallja az első és a második kötet egymásnak megfelelő két Bacon-mottója is. Ennek értelmében kettős szándéka volt, hogy egyrészt megmutassa, milyen értelemben használták eddig a szabadság, egyenlőség, nemzetiség fogalmait, és mindez milyen eredményekhez vezetett (ezt végezte el az első kötet); ezt követően, másrészt, annak kifejtésére vállalkozik, hogy milyen értelemben tarthatjuk ezeket valójában korunk uralkodó eszméinek (ez a II. kötet feladata).⁸⁵ Maga-mentségére még elmondja, hogy tudományos művet írt, nem pártiratot: csak az igazságot tartotta szem előtt⁸⁶, és fenntartja magának a mű német „fordításának” jogát⁸⁷, homályba borítván a tényt, hogy a mű eredeti nyelve a német.

Ez az Eötvösre és olvasóira egyaránt jellemző beállítása a két kötetnek a filológiai hűtlenségen túlmenően azért félrevezető, mert azt engedi meg hallgatólagosan, hogy a két kötet egyetlen induktív érv alakját veheti magára, amelyben az első a tapasztalati evidenciák tárháza, míg a második egy erős, azaz a gyakorlatra, a cselekvésre is kiható induktív konklúzió volna.

Hol ér véget Eötvös műve, hol foglalja össze a szerző a végső tanulságokat? Az *Uralkodó eszmék* első „legvége” a második rész ötödik könyvének végénél található, ahol Eötvös politikai javaslatait összegzi az önkormányzatiság és a szabad egyház követelésével. A hatodik könyv a tudományos-módszertani program újrafelvételére és lezárására tesz kísérletet. A nemzetiségi kérdéstről szóló esszé ugyanis már kitekintés számba megy: választ fogalmaz meg benne Eötvös az első kötet magyar kritikusai számára. Ezen túlmenően elgondolását Ausztriára alkalmazza, amennyiben az osztrák birodalomban jelen levő fő erkölcsi szükségletnek a nemzetiséget teszi meg. A II. kötet Befejezése pedig nem a végkövetkeztetéseket tartalmazza, hanem összefoglalóan megismétli a mű főbb téziseit.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Baka András, 1990.: BAKA ANDRÁS: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai.* Bp., 1990

Bihari Károly, 1916.: BIHARI KÁROLY: *Báró Eötvös József politikája,* Bp., 1916.

Csengery Antal, 1884.: CSENGERY ANTAL: *Eötvös a XIX. század eszméiről.* (In:) uő, *Közgazdasági és közművelődési dolgozatok.* Csengery Antal összegyűjtött munkái. Ötödik kötet. Bp., 1884.

⁸⁵ II. VII-VIII.

⁸⁶ II. VIII.3-IX.

⁸⁷ II. IX.1-IX.2.

⁸⁸ II. IX.3-X.

- Dénes Iván Zoltán, 1993.:** DÉNES IVÁN ZOLTÁN szerk.: *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*, Bp., 1993,
- Eötvös József, 1976.:** EÖTVÖS JÓZSEF: *Levelek*. Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., előszó, jegyzetek Oltványi Ambrus. Eötvös József művei. H. n. (Bp.), 1976.
- Eötvös József, 1977.:** EÖTVÖS JÓZSEF: *Vallomások és gondolatok*. Összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Bényei Miklós. Eötvös József művei. Bp., 1977.
- Eötvös József, 1981. I-II.:** EÖTVÖS JÓZSEF: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II*. Előszó Sótér István, szöveggond., utószó, jegyz. Oltványi Ambrus. Eötvös József művei. H. n. (Bp.), 1981. I-II.
- Eötvös József, 1993.:** EÖTVÖS JÓZSEF: *Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat*. S. a. r., bev., jegyz. Gángó Gábor. Eötvös József történeti és állambölcséleti művei [1.] Bp., 1993.
- Eötvös: Ausztria:** EÖTVÖS JÓZSEF: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai. (In:) Reform és hazafiság III.
- Ferenczi Zoltán, 1903.:** FERENCZI ZOLTÁN: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Bp., 1903.
- Gángó Gábor, 1999.:** GÁNGÓ GÁBOR: *Eötvös József az emigrációban*. Csokonai Könyvtár. 18. Debrecen, 1999.
- Edward T. Gargan, 1955.:** EDWARD T. GARGAN: *Alexis de Tocqueville: The Critical Years 1848-1851*. Washington, 1955.
- Gergely András, 2001.** GERGELY ANDRÁS: *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*, Bp., 2001.
- Laboulaye Ede, 1869.** Laboulaye Ede: *Az állam határai*. Ford. Molnár Antal, Kolozsvár, 1869.
- MTAK Kt.** Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár
- Nyíri Kristóf, 1980.** NYÍRI KRISTÓF: Forradalom után. Kemény, Eötvös és Madách. (In:) uő.: *A Monarchia szellemi életéről*, Bp., 1980.
- OSzK Kt.** Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
- Reform és hazafiság** EÖTVÖS JÓZSEF: *Reform és hazafiság*. Összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Fenyő István, ford. Kajtár Mária, Toldy István. Eötvös József művei. Bp., 1978. I-III. k.
- Pierre Rosanvallon, 1985.** PIERRE ROSANVALLON: *Le moment Guizot*, Paris, 1985.
- Sótér István, 1967.** SÓTÉR ISTVÁN: *Eötvös József*. Bp., 1967
- Charles Whitney, 1989** CHARLES WHITNEY: *Francis Bacon. Die Begründung der Moderne*. Übst. von Hans Voges, Frankfurt/Main, 1989.